

HATÁRÁTLÉPÉSEK

Kulturális határok reprezentációi

Szerkesztette:

Csúri Károly, Mihály Csilla,
Szabó Judit

FELSŐOKTATÁSI SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

FORDÍTOTTA

Kecsmár Krisztina, Kovács Bálint, Kurdi Imre, Nagy Hajnalka, Simon József,
Simon-Szabó Ágnes, Szabó Judit, Teller Katalin, Tóth Ildikó

LEKTORÁLTA

Kékesi Zoltán

A címlapot a *Humoristische Karte von Europa im Jahre* (Berlin 1870) című kép felhasználásával Kovács Bálint készítette (© Országos Széchényi Könyvtár).

Az NKFP/6/2005. számú projekt keretében létrejött kötet megjelenését a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal (NKTH) és a Kutatás-fejlesztési Pályázati és Kutatáshasznosítási Iroda (KPI) támogatta, amely támogatás forrása a Kutatási és Technológiai Innovációs Alap.

Jedlik Ányos program

A projekt a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal támogatásával valósult meg.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás csak a kiadó engedélyével lehetséges.

© A szerkesztők, 2009

© A szerzők, 2009

© A fordítók, 2009

© Gondolat, 2009

www.gondolatkiado.hu

A kiadásért felel Bácskai István

Nyomta és kötötte: ERFO Kht., Budapest

Tördelés: Heckmann Tamás

ISSN 1788-2427

ISBN 978 963 693 165 0

Tartalom

Szabó Judit: Előszó.....	7
Ursula Reber: Ex-territórium: Feltérképezések és térformációk.....	31
Eva Horn: Partizán, telepes, menekült. A határátlépő politikai antropológiájához.....	53
Helga Mitterbauer: Hálózatok a bécsi modernségben. A folyóiratok mint a transzkulturális cserefolyamatok médiái	66
Michael Werner, Bénédicte Zimmermann: Összehasonlítás, transzfer, összefonódás. Az <i>histoire croisée</i> módszere és a <i>transznacionális</i> kihívása.....	96
Hans Krah: Vizualizációs stratégiák és ideologizálásuk. Test és tánc a korabeli filmben 1940-ig.....	130
Siegfried Mattl: A sötét Bécs. Felix Dörmann <i>Jazz</i> című regénye és a „Nagy Háború” utáni bécsi szórakoztató kultúra.....	152
Szendi Zoltán: A német nyelvű sajtó Pécsen (Fünfkirchen)	170
Peter Utz: A vonal alatt „járkálni”. Szemlélődések a tárcarovat kifutójában ...	193
Erika Fischer-Lichte: A Másik teste – a Másik tekintete. Exhibicionizmus, látnivágyás és voyeurizmus a 19. és 20. század fordulóján.....	216
Angelika Jacobs: A „vadon” mint a nyugati civilizáció vágyott tere. Az egzotizmus kritikájáról Peter Altenberg <i>Ashantee</i> és Robert Müller <i>Trópusok</i> című művében	241
A kötet szerzői	269

MŰ-HELYEK

Sorozatszerkesztő: Orosz Magdolna

6.

Határátlépések

Kulturális terek reprezentációi

Szerkesztette:

Csúri Károly, Mihály Csilla, Szabó Judit

Gondolat Kiadó
Budapest, 2009

FELSŐOKTATÁSI SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

FORDÍTÓTTA

Kecsmár Krisztina, Kovács Bálint, Kurdi Imre, Nagy Hajnalka, Simon József,
Simon-Szabó Ágnes, Szabó Judit, Teller Katalin, Tóth Ildikó

LEKTORÁLTA

Kékesi Zoltán

A címlapot a *Humoristische Karte von Europa im Jahre* (Berlin 1870) című kép
főlhasználásával Kovács Bálint készítette (© Országos Széchényi Könyvtár).

Az NKFP/6/2005. számú projekt keretében létrejött kötet megjelenését
a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal (NKTH) és a Kutatás-fejlesztési Pályázati
és Kutatáshasznosítási Iroda (KPI) támogatta, amely támogatás forrása
a Kutatási és Technológiai Innovációs Alap.

Jedlik Ányos program

A projekt a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal támogatásával valósult meg.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve
adatfeldolgozó rendszerben való tárolás csak a kiadó engedélyével lehetséges.

© A szerkesztők, 2009

© A szerzők, 2009

© A fordítók, 2009

© Gondolat, 2009

www.gondolatkiado.hu

A kiadásért felel Bácskai István

Nyomta és kötötte: ERFO Kht., Budapest

Tördelés: Heckmann Tamás

ISSN 1788-2427

ISBN 978 963 693 165 0

Tartalom

Szabó Judit: Előszó	7
Ursula Reber: Ex-territórium: Feltérképezések és térformációk	31
Eva Horn: Partizán, telepes, menekült. A határátlépő politikai antropológiájához	53
Helga Mitterbauer: Hálózatok a bécsi modernségben. A folyóiratok mint a transzkulturális cserefolyamatok médiái	66
Michael Werner, Bénédicte Zimmermann: Összehasonlítás, transzfer, összefonódás. Az <i>histoire croisée</i> módszere és a <i>transznacionális</i> kihívása	96
Hans Krah: Vizualizációs stratégiák és ideologizálásuk. Test és tánc a korabeli filmben 1940-ig	130
Siegfried Mattl: A sötét Bécs. Felix Dörmann <i>Jazz</i> című regénye és a „Nagy Háború” utáni bécsi szórakoztató kultúra	152
Szendí Zoltán: A német nyelvű sajtó Pécsen (Fünfkirchen)	170
Peter Utz: A vonal alatt „járkálni”. Szemlélődések a tárcarovat kifutójában ...	193
Erika Fischer-Lichte: A Másik teste – a Másik tekintete. Exhibicionizmus, látnivágyás és voyeurizmus a 19. és 20. század fordulóján	216
Angelika Jacobs: A „vadon” mint a nyugati civilizáció vágyott tere. Az egzotizmus kritikájáról Peter Altenberg <i>Ashantee</i> és Robert Müller <i>Trópusok</i> című művében	241
A kötet szerzői	269

ELŐSZÓ

A Regionalitás, kulturális technikák, tudományképek a századforduló és a két világháború közötti korszak kultúrájában elnevezésű projekt keretében Extroversionen címmel 2007 májusában nemzetközi workshop került megrendezésre, amelynek anyagát egy antológia formájában tárjuk a nyilvánosság elé. Jelen kötetben az előadók (Ursula Reber, Helga Mitterbauer, Erika Fischer-Lichte, Szendi Zoltán, Hans Krah) szövegeinek fordításait adjuk közre, amelyeket a workshop keretében egy-egy kapcsolódó korreferátum (Radek Tünde, Rásky Béla, Szabó Judit, Kecsmár Krisztina, Kerekes Amália) problémafelvetései alapján vitattunk meg. Bár e vitaindító korreferátumok kötetben való publikálásától – lévén, hogy nem kidolgozott tanulmányokról van szó – szerkesztési megfontolásokból eltekintettünk, arról az igényről nem mondtunk le, hogy az elhangzott előadásokat belehelyezzük egy tágabb vita, illetve értelmezés kontextusába. A referátumokhoz ennek megfelelően egy-egy hasonló témájú kortárs elméleti szöveget társítottunk, amelyek alapján teljesebb képet alkothatunk a vizsgált problémákról.

A referátumok tematikus súlypontját a különböző médiumok és diskurzusok által létesített kulturális terek szerveződése, működése és reprezentációja képezi, különös tekintettel e terek kiterjedésére, formációira és határaitra. A terek szerkezetének, történetiségének és hatalmi aspektusainak problémája köteünkben ideológiák, nézőpontok, beszédpozíciók, illetve műformák és médiumok vonatkozásában vetődik fel, melyek működése és elméleti reflexiója teritóriumok, határok és terek létesülését vonja maga után. A szövegek különböző kulturális gyakorlatok teritóriális vonatkozásait értelmezik, amelyek pregnánsan mutatkoznak meg az idegenség reprezentációiban (koloniális kiállítások, az egzotikum kultusza, távol-keleti színházak bemutatói stb.), illetve azokban a technikai eljárásokban (szövegek mediális megjelenítése, publikációs formák, kartográfia, topográfia), amelyek szabályrendszerek és határok kiszabásával nemzeti vagy egyéb kollektív identitások, illetve az ezekhez kapcsolódó teritóriális képzetek (központi, regionális, marginális) megformálását segítik elő. Ugyanakkor, miként arra a workshop egyik tematikus hívószava, az „Extroversionen” is utal, a szövegek nemcsak a határok létesülését, hanem a határátlépés jelenségeit is értelmezik, amelyeket a különböző kultúrák, médiumok, műformák, diskurzusok, nyelvek egymásra hatásai, más szóval a tudás halmozódásának, közvetítésének és reprezentációjának dinamikus folyamatai idéznek elő.

Az írások ilyen módon azt a belátást hangsúlyozzák, hogy a tudásközvetítés egyre bővülő mediális lehetőségei folyamatosan átformálják a szociális, szimbolikus, fikcionális és virtuális tereket, illetve átrendezik azokat a nézőpontokat és érzékelési mintákat, amelyek segítségével a kultúrát értelmezzük, illetve alakítjuk.

A kötet a kiválasztott kulturális gyakorlatok és technikák terekhez és térbeliséghez való viszonyának értelmezésével nemcsak ezek reflexióját, hanem a modernségről alkotott képet is teljesebbé kívánja tenni. Bár minden korszakról elmondható, hogy jellemző viszonyt alakít ki a térrel, a modernsége nézve ez fokozottan érvényes, hiszen az idő technológiáinak rohamos fejlesztésével és az élettempó dinamizálásával a modernség alapvetően átformálja a statikus, állandó kiterjedéssel rendelkező hagyományos térképzeteket. A terek és idők sűrítésének folyamata¹ az 1840-es években a vasúthálózat kiépülésével veszi kezdetét, ezt egyebek mellett a telegráf, az autó és a telefon elterjedése követi, amelyek mindegyike mélyreható változásokat indít el a társadalmi és kommunikációs folyamatokban.² A modernség másrészt annak folytán is szoros vonatkozást alakít ki a térbeliséggel, hogy nagymértékben a vizuális médiumokon (fotográfia, film, múzeum) és technikákon keresztül bontakozik ki,³ ennek révén „önmagát” is gyakran térbeli rendként, a tudást meghatározott helyek köré rendező,⁴ térben szervező kultúraként reprezentálja. A vizualitás mint rendszer eb-

¹ Vö. Anthony Giddens: *The Consequences of Modernity*. London: Polity Press, 1995, 117. o.

² Vö. Alexander C. T. Geppert, Uffa Jensen, Worn Weinhold: „Verräumlichung. Kommunikative Praktiken in historischer Perspektive, 1840–1930”, in: uők (szerk.): *Ortsgespräche. Raum und Kommunikation im 19. und 20. Jahrhundert*. Bielefeld: Transcript, 2005, 15–49. o., itt 48. o.; Wolfgang Schivelbusch: *A vasúti utazás története. A tér és az idő iparosodása a 19. században*. Ford. Laczházi Gyula. Budapest: Napvilág, 2008.

³ Ld. Jürgen Fohrmann, Andrea Schütte, Wilhelm Vosskamp (szerk.): *Medien der Präsenz: Museum, Bildung und Wissenschaft im 19. Jahrhundert*. Köln: DuMont, 2001. Ld. még Jonathan Crary: *A megfigyelő módszerei: látás és modernitás a 19. században*. Ford. Lukács Ágnes. Budapest: Osiris, 1999.

⁴ A modernségben a tudományos, történeti, technikai stb. tudás érzéki módon, meghatározott helyeken kerül tárolásra és feldolgozásra. Az archívumok mint terek szimbolikus jelentőségre tesznek szert. Vö. Volker Demuth: *Topische Ästhetik. Körperwelten, Kunsträume, Cyberspace*. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2002, 7. o. sk.

ben a megközelítésben a világ képiségként való konstitúciójára és reprodukciójára utal: olyan gondolati, optikai és nyelvi képek sorozatának megalkotására, amelyek előre strukturálják a mindenkori érzékelést.⁵ A vizuális „rendek” megalkotása domináns módon mutatkozik meg a történeti topográfiai megalkotásában, geográfiai térképek elkészítésében, fiziológiai mérésekben, tájak utakkal, vasutakkal történő behálózásában, amelynek lehetőségeit a technikai műszerek és médiumok még inkább kitágítják.⁶ A modernség végül abból a szempontból is releváns topológiai vizsgálatok tárgyát képezi, hogy megalkotja azokat az ideológiákat, amelyek megszilárdítják a nemzetállamokat; élesen kijelöli az államok határait, illetve ezeket a territoriális technikákat a felvilágosult univerzalizmus nevében az antropológiai, etnográfiai, esztétikai és morális diskurzusokba is bevonja.⁷ Anthony Giddens értelmezésében a modernség a nemzetállam és a kapitalizmus intézményein keresztül a társadalmi gyakorlatok racionális módon végrehajtott territorializálását viszi véghez, és ezáltal új alapokra helyezi a korábbi, lokális terekbe és időkbe ágyazott szociális és kommunikatív viszonyokat.⁸

A térelméletek utóbbi évtizedekben megmutatkozó konjunktúrája kétséget kizáróan teljesebbé és árnyaltabbá teszi a kulturális ökonómiák, így a modernség vizsgálatát, amely korábban szinte kizárólag az időt tekintette a társadalmi folyamatok szervezőelvének és a kulturális átalakulás kondíciójának. Ezt a szemléletbeli váltást általában a *spatial turn* terminusával jelölik, amely arra a felismerésre utal, hogy a társadalmi változások nem értelmezhetők kielégítően

⁵ Irene Nierhaus: „Positionen. Eine Einführung”, in: uő, Felicitas Konecny (szerk.): *Räumen. Baupläne zwischen Raum, Visualität, Geschlecht und Architektur*. Wien: Edition Selene, 2002, 11–23. o., itt 18. o., ld. még Friedrich A. Kittler: *Optikai médiumok: berlini előadás*. Ford. Kelemen Pál. Budapest: Magyar Műhely-Ráció, 2005.

⁶ Vö. a Korall 31 (2008) számát.

⁷ Ld. Peter Wagner: *Die Soziologie der Moderne: Freiheit und Disziplin*. Frankfurt/M., New York: Campus, 1995. Ld. még Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. Budapest: L'Harmattan-Atelier, 2006.

⁸ Giddens 1990, 20. o., ld. még Benno Werlen: „Körper, Raum und mediale Repräsentation”, in: Jörg Döring, Tristan Thielmann (szerk.): *Spatial Turn. Das Raumparadigma in den Kultur- und Sozialwissenschaften*. Bielefeld: Transcript, 2008, 365–392. o., itt 373. o.

a szociális élet térbeli komponenseinek újraértelmezése nélkül.⁹ A *spatial turn* fogalma alá sorolható vizsgálatok továbbá együttes cáfolatát nyújtják azoknak a posztmodern médiaelméleteknek, amelyek a tömegkommunikáció és a digitális médiumok rohamos terjedése nyomán a tér eltűnését és a kultúra meghatározó helyektől való elszakadását diagnosztizálják.¹⁰ Mindazonáltal a tér elméleti fogalma – a terekre irányuló kultúratudományos, szociogeográfiai, geopolitikai, filozófiai, antropológiai, archeológiai megközelítések aktuálisan tapasztalható fellendülése ellenére, vagy éppen azáltal –, úgy tűnik, egyre inkább elveszíti határozott kontúrjait. Az eltérő diszciplináris megközelítések ugyanis egy folyamatosan szélesedő, rétegződő, hálózatos és képlékeny diszkurzív teret alkotnak, amely nem az összerendeződés, hanem sokkal inkább a széttartás és a parttalanság képét mutatja.

A kultúratudományos megközelítések, amelyek előfeltevéseikben a korábbi szociológiai vizsgálatokra¹¹ nyúlnak vissza, általában közösséget mutatnak abban a meggyőződésben, hogy a teret nem semleges fizikai, geometriai vagy természeti adottságként, hanem kulturális és történeti konstrukcióként kell elgondolnunk, amely alapvető módon formálja a kommunikációt és a szociális tapasztalatokat. E felfogás szerint a terekben a cselekvési összefüggések szintjén a szimbolikus rendszerek releváns tartalma nyilvánul meg, vagyis a tér a szociokulturális és fizikai adottságok között létesülő viszonyrendszernek tekinthető. Ennek kapcsán nem lehet materiális térről beszélni, csak materiális adottságok térbeli fogalmakban történő szimbolikus eljáratításáról.¹² Az ez irányú ku-

⁹ Martina Löw, Silke Steets, Sergej Stoetzer: *Einführung in die Stadt- und Raumsoziologie*. 2. kiad. Opladen & Farmington Hills: Verlag Barbara Budrich, 2008, 66. o., ill. Benda Gyula, Szekeres András (szerk.): *Tér és történelem: előadások az Atelierben*. Budapest: L'Harmattan-Atelier, 2001.

¹⁰ Jörg Döring, Tristan Thielmann: „Einleitung: Was lesen wir im Raum? Der Spatial Turn und das geheime Wissen der Geographen”, in: uőik 2008, 7–45. o., itt 10., 14. o.

¹¹ A kulturális terekről folytatott aktuális diskurzus a szociológiai kutatások nyomán indul el, amely a társadalom térbeli szerveződését, a közösségi hierarchiákat és az ezek révén formálódó cselekvési tereket vizsgálja. Ld. Nierhaus 2002, 16. o., ill. vö. Henri Lefebvre: *La production de l'espace*. Paris: Gallimard, 1974.

¹² Benno Werner: „Kulturelle Räumlichkeit: Bedingung, Element und Medium der Praxis”, in: Brigitta Hauser-Schäublin, Michael Dickhardt (szerk.): *Kulturelle Räume – räumliche Kultur. Zur Neubestimmung des Verhältnisses zweier fundamentaler Kategorien menschlicher Praxis*. Münster, Hamburg, London: Lit-Verlag, 2003, 1–11. o., itt 6. o.

tatások fő feladatuknak ezért annak tisztázását tekintik, hogy milyen szimbolikus konnotációk és kulturális viszonyrendszerek társulnak a fizikai-materiális konstellációkhoz, és ezek miképpen válnak a mindennapi gyakorlatok kondíciójává.¹³ Ezzel az elgondolással mindazonáltal szembenállnak azok a materiális megközelítések, amelyek a teret elsődlegesen az érzékelés szükségszerű kondíciójának tekintik. Ezek a koncepciók nem mondanak le a tér externális fogalmáról: a teret egyrészt fizikai szükségszerűségnek, másrészt kulturálisan meghatározott és kommunikatív aktusokkal közvetített konstrukciónak tekintik.¹⁴ E második megközelítés tehát ragaszkodik ahhoz az elgondoláshoz, hogy a tér megragadható és megtapasztalható, egyúttal alkalmas a metaforikus-szimbolikus hozzárendelésekre és a szociális jelenségek leírására is.

A tér tehát kétségkívül ellentétes megközelítések metszéspontjában áll: az egyik koncepció szerint a tér elsődlegesen kommunikatív tér, a társadalom belső jelensége, egy kulturális ökonómiákat szervező konstrukció, a másik szerint viszont megelőzi a kommunikációt, mivel a történések materialítására, érzéki- és fizikailag megtapasztalható kontextusára vonatkozik. Ez az összeférhetlenség, amely áthatja a tér elméleteit – és a megközelítések eltérő módszertanából, illetve előfeltevéseiből fakad¹⁵ –, mindazonáltal nem kérdőjelezi meg a térről folytatott elméleti diskurzus létjogosultságát. A jelen antológiában összegyűjtött írások a tér elsőként említett kultúratudományos értelmezéséhez kapcsolódnak, amely a teret kulturális gyakorlatok által szervezett és folyamatos változásban levő „helynek” tekinti, amelyet létünkkel és cselekvéseinkkel alakítunk. Csak ez a megközelítés engedi meg, hogy ne csak a triviális értelemben vett tereket: az utcát, az épületeket, a tájakat tekintsük térnek, amelyeket szó szerint bejárunk és formálunk, hanem a különböző médiumokat, intézményes rendszereket, diskurzusokat is, amelyeket bár más gyakorlatokkal, ugyancsak folyamatosan alakítunk.¹⁶

¹³ Uo., 8. o.

¹⁴ Judith Miggelbrink: „Die (Un-)Ordnung des Raumes. Bemerkungen zum Wandel geographischer Raumkonzepte im ausgehenden 20. Jahrhundert”, in: Geppert, Jensen, Weinhold 2005, 79–105. o., itt 86. o. sk.; ld. még Ferdinand Seibt: *Die Begründung Europas*. 4. kiad. Frankfurt/M.: Fischer, 2003, 50. o.

¹⁵ Miggelbrink 2005, 88. o.

¹⁶ Uo., 80. o. Miggelbrink Michel de Certeau írására hivatkozik, amely a teret olyan helyként határozza meg, ahol valamit csinálunk. Ld. Michel de Certeau: *L'invention du quotidien. Vol. 1. Arts de faire*. Paris: Union générale d'éditions, 1980.

Mindazonáltal ezek az előfeltevések is igen eltérő irányultságú vizsgálatok előtt nyitják meg az utat, ahogyan ezt a jelen kötetben szereplő szövegek is igazolják. A topológiai elemzések elsősorban nem a terekben való elrendezések feltérképezését, hanem a terek alkotásának feltételeit, illetve a terekhez való szimbolikus, szociális, politikai, szemantikai hozzárendeléseket vizsgálják. A terek ebben a felfogásban olyan kulturális gyakorlatokban létesülő intézményesített figurációkként jelennek meg, amelyek szimbolikus és egyúttal materiális alapokon nyugszanak.¹⁷ Mindazonáltal a topológiai megközelítések nem a térre vagy annak transzformációjára, hanem a térbeliséggel összefüggő problémák feltárására irányulnak, és azokat az elemeket vizsgálják, amelyek nem materialitásuk vagy kiterjedésük okán, hanem relációik, kapcsolódásaik, hálózatozat szervező potencialitásuk révén tesznek szert jelentőségre. A topológia tétje ezért – ahogyan azt Stephan Günzel kifejti – a kongruenciák, megfelelések és hasonlóságok feltérképezése a különböző és változó szerveződésekben, vagyis azoknak a viszonyoknak az elemzése, amelyek azonosak maradnak, ha a megfigyelő változást érzékel.¹⁸

Ezzel szemben a topográfia – Sigrid Weigel programadó értelmezése nyomán – a térbeli viszonyokra irányuló kultúra- és irodalomtudományos megközelítésre vonatkozik, amely a tér konstrukcióját grafikus, vagyis írásjelek által formált történeti képződményként értelmezi. A tér ebben a megközelítésben jelek és jelentések által szervezett konstrukcióként jelenik meg, amely szemiotikai, grammatológiai, illetve archeológiai megközelítéssel tárható fel.¹⁹ E kutatások előterében tehát a terek reprezentációja, illetve azok a kulturális technikák állnak, amelyek a teret szöveggént és írásként teszik olvashatóvá, azaz a tér mérésének, feltérképezésének és reprezentációjának médiumai.²⁰ Mindazonáltal a

¹⁷ Martina Löw: „Raum – Die topologischen Dimensionen der Kultur”, in: Friedrich Jaeger, Burkhard Liebsch, Jürgen Straub (szerk.): *Handbuch der Kulturwissenschaften. I. Grundlagen und Schlüsselbegriffe*. Stuttgart: Metzler, 2004, 46–59. o., itt 46. o.

¹⁸ Stephan Günzel: „Raum – Topographie – Topologie”, in: uő (szerk.): *Topologie. Zur Raumbeschreibung in den Kultur- und Medienwissenschaften*. Bielefeld: Transcript, 2007, 13–29. o., itt 21. o.

¹⁹ Döring, Thielmann 2008, 13. o.

²⁰ Ld. Sigrid Weigel: „Zum »topological turn«. Raumkonzepte in den Cultural Studies und den Kulturwissenschaften”, in: uő: *Literatur als Voraussetzung der Kulturgeschichte. Schauplätze von Shakespeare bis Benjamin*. München: Fink, 2004, 233–247. o., ill. Stephan Günzel: „Spatial turn – topographical turn – topological turn. Über die

terek reprezentációinak vonatkozásában a topológia és a topográfia viszonya szorossá válhat, hiszen a nyelvi, illetve vizuális médiumokban létesülő terek szerveződésének és strukturálódásának feltételeit a jel- és mediális rendszerek, illetve műformák potencialitásában kell keresnünk.²¹

A topológia kapcsán végül arról sem feledkezhetünk meg, hogy a térről és annak viszonyairól való gondolkodás maga is specifikus tereket létesít, amennyiben a tereket a gondolkodás strukturáló alakzatainak, illetve gondolatok, eszmék, ideológiák materiális, illetve virtuális kivetülésének tekintjük.²² Ezeken a megfontolásokon túl a topológiai megközelítések vitathatatlan érdemének tekinthető, hogy a figyelmet az elméleti gondolkodás számára releváns belátásokra irányítják, egyrészt arra, hogy a valóságos, életvilágbeli terek mindenkor jelentések, másrészt pedig arra, hogy a gondolkodásnak és mindenféle kommunikatív gyakorlatnak szükségszerűen van materiális dimenziója.²³

A határok kijelölése: a territóriumok topográfiája

Az elsőként közreadott két szöveg a politikai határok szemantikáját és funkcionális működését, és ezzel szoros összefüggésben a territóriumok szerveződésének hatalmi logikáját és topológiai struktúráit vizsgálja. A terek szerveződésével összefüggő hatalmi viszonyok vizsgálata a topológiai kutatások egyik lényeges aspektusa, amely a határok kijelölésének mechanizmusaira, a kizárás és a bennfoglalás különböző gyakorlataira, illetve ezek szimbolikus reprezentációira irányul. A határnak csaknem mindig van politikai aspektusa, ha a politika fogalmát Carl Schmitt meghatározását követve a barát és az ellenség jelentései által meghatározott térben értelmezzük.²⁴ A topográfiai értelmezések éppen ezért

Unterschiede zwischen Raumparadigmen", in: Döring, Thielmann 2008, 219–238. o., itt 223. o.

²¹ Vittoria Borsò: „Topologie als literaturwissenschaftliche Methode: die Schrift des Raums und der Raum der Schrift”, in: Günzel 2007, 280–295. o.

²² Knut Ebeling: „In situ: von der Philosophie des Raums zur ortsspezifischen Theorie”, in: Günzel 2007, 309–324. o., itt 310. o.

²³ Nigel Thrift: „Raum”, in: Döring, Thielmann 2008, 393–407. o., itt 394. o.

²⁴ Andreas Jung: „Der Aufhalter des Bösen. Carl Schmitt und die Grenze”, in: Markus Bauer, Thomas Rahn (szerk.): *Die Grenze. Begriff und Inszenierung*. Berlin: Akademie Verlag, 1997, 83–90. o., itt 85. o., vö. Carl Schmitt: *A politikai fogalma. Válogatott politikai és államelméleti tanulmányok*. Budapest: Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 2002.

rendre érvényesítik a határ geopolitikai megközelítését, amely azt történetileg változó fogalomként ragadja meg: a terminus egyrészt két nemzet vagy szövetség között húzódó konfliktus terét, másrészt az anyaországot és a kolóniákat összekötő zónát jelöli, illetve azt a meghatározást, amely a hegemoniális centrumot²⁵ és a marginális területeket elválasztja egymástól.²⁶ Ilyen módon a határ fogalma egyrészt az érte zajló küzdelmek és konfliktusok, másrészt pedig a körülötte elterülő terek által jellemezhető.²⁷ Ez a megközelítés egyértelműen tükrözi a spatial turn által jelzett alapvető szemléletváltást, amelynek értelmében a határ nem materiális adottság, hanem mentális projekció és metafora: valami olyasminak a felismerése, amely ténylegesen, önmagában véve nem létezik. A határ fogalmának történeti változásai is csak ebben a kontextusban értelmezhetők, így az a – nemzetállami szuverenitás időszakában bekövetkezett – módosulás is, amely vonallá, kiterjedés és szélesség nélküli vágássá sűrítette, illetve érzékelhetetlen „nem-hellyé” formálta a határt.²⁸ A *spatial turn* által jelzett elgondolásokat a térképek topográfiai vizsgálatai is alátámasztják, amelyek nyilvánvalóvá teszik, hogy még a modern, egyre tökéletesedő térképek sem a fizikai tér jellege szerint, hanem politikai és ideológiai célok mentén húznak határokat.²⁹ A térképek ilyenformán visszatükrözik és maguk is alakítják a territoriális technikákat: azáltal, hogy leképezik a tereket, egyben uralhatóvá is teszik azokat; azáltal, hogy határokat húznak, egyúttal új tereket is alkotnak.³⁰ Mindazonáltal azokat a határokat sem szabad figyelmen kívül hagyni, amelyek antagonisztikus világképek, gondolkodási rendszerek és életformák között húzódnak, és mint ilyenek, diagrammák formájában nem is reprezentálhatók. Ezek a határok az emlékezet, illetve különböző médiumok által létesülnek, performa-

²⁵ A centrumok kultúrsemiotikai-topológiai megközelítésben a szociális viszonyok sűrűsödésének és manifesztációjának helyszínei: olyan terek, amelyeket ismétlődő közösségi rituálék konstituálnak. Ehhez az aspektushoz ld. Michael Dickhardt, Brigitta Hauser-Schäublin: „Eine Theorie kultureller Räumlichkeit als Deutungsrahmen”, in: uők 2003, 13–42. o.

²⁶ Eva Horn: *Der geheime Krieg. Verrat, Spionage und moderne Fiktion*. Frankfurt/M.: Fischer, 2007, 158. o.

²⁷ Frank Ebeling: „Die Grenze in der Betrachtung der Geopolitik in Deutschland”, in: Bauer, Rahn 1997, 73–81. o., itt 79. o.

²⁸ Markus Bauer, Thomas Rahn: „Vorwort”, in: uők 1997, 7–9. o., itt 7. o.

²⁹ Günzel 2008, 231. o.

³⁰ Löw, Steets, Stötzner 1995, 68. o.

tív módon formálódhatnak, és ennek folytán igen képlékeny alakzatokat alkotnak. Topográfiai megközelítésben tehát az elbeszélések, szövegek és filmek mind-mind virtuális térképek,³¹ amelyeken műformák, illetve mediális technikák jelölik ki és tartják működésben a saját és idegen, nyugati és barbár, barát és ellenség között húzódó határokat.

Ursula Reber és Eva Horn tanulmánya a határ fogalmának említett aspektusait, politikai és területiális vonatkozásait, illetve elbeszélések, intézményes diskurzusok, törvények, térképek által történő létesülését vizsgálja. A szövegekből kirajzolódó előfeltéves-rendszerben a határok nem természetes módon kialakuló földrajzi vagy szociológiai képződményeket, hanem a politikai szuverenitás alapelveként és előfeltételeként működő területiális szerveződések jelölik. A területek mibenlétét, határait és törvényeit mindkét szerző az élő organizmus, illetve a test metaforáival értelmezi, amelynek azonosságát és homogenitását a látszólag változatlan és merev határok biztosítják. Az elemzések azonban rávilágítanak a határok törvényszerű dinamikájára, illetve az általuk működtetett értelmezések kizárólagosságára is. A határ ugyanis homogenizálja a benne foglalt sokszínűséget, a határon kívül kerülőket pedig ellenségnek nyilvánítja, miközben folyamatosan törekszik a kifelé való terjeszkedésre. A határok működésének rejtett és nehezen feltérképezhető dimenzióját a szerzők írásaiban a területiális térben történő befelé és az azokból kifelé irányuló mozgások sorozata konstituálja, amely különböző topológiai alakzatokkal szemléltethető.

Ursula Reber *Ex-területiális: Feltérképezések és térformációk* című tanulmányában a területiális határok létesülésének dinamikus folyamatát az ezeket azonosító elbeszélések tükrében értelmezi, amelyekben az elhatárolás, elosztás, újrendezés és leképezés területiális mechanizmusai narratív szerkezetek és történetek elemeiként bukkannak fel. A területiális technikák és narratívák viszonyát a szövegben egy a bécsi kongresszus idejéből származó anekdota világítja meg, amely Montenegró formálódó topográfiáját tematizálja. Az elbeszélés egyrészt egy új geopolitikai térség létesülésének diplomáciai és politikai hátterét, másrészt pedig ezzel szoros összefüggésben a montenegrói közösség önmagáról kialakított és a földrajzi terekhez szorosan kapcsolódó mítoszát eleveníti fel. Az anekdota a montenegróiak szellemiségét a nagy birodalmak hatal-

³¹ Jan Assmann: „Israel und Ägypten – Grenzen auf der Landkarte der Erinnerung”, in: Bauer, Rahn 1997, 91–102. o., itt 91. o.

mi apparátusa számára ellenőrizhetetlen, lehatárolhatatlan, bekeríthetetlen tér képzetével kapcsolja össze, amelynek metaforikus alakzatai a határokat nem ismerő nomád, kalóz és vándor. Az anekdotából az is kiderül, hogy Montenegró az ott élők számára a Monarchia politikájával dacoló ex-territóriumként, az idegenek számára átláthatatlan és feltérképezhetetlen térként jelenik meg, amelyet nem az elhatárolás és megosztás territóriális logikája, hanem az osztódás és a szóródás, vagyis a tér fenomenális és fikcionális kiterjesztésének lehetősége határoz meg.

Eva Horn a *Partizán,oteles, menekült. A határátlépő politikai antropológiájához* című tanulmányában a territóriális határok működésének elméleti problémáját három antropológiai alakzat segítségével tárja elénk, amelyek plasztikusan kirajzolják a sokszor leplezetten, mindazonáltal folyamatosan és hatékonyan működő területszerzés, előrenyomulás, kirekesztés vagy éppen bekebelezés mozgásait. Horn a partizán, a teles és a menekült alakzatával vázolja fel a terítóriumok topológiáját, amely barát- és ellenségképeket vetít ki a határ belső és külső oldalára. A partizán cselekvéseivel láthatatlan vonalat húz a benyomuló hódítók, kollaboránsok és a magukat álcázó, területüket védelmező gerillák között; gyors stratégiai mozgással, az ellenség állásainak felperzselésével, a kommunikációs és ellátási csatornákat érintő támadásokkal a terek határainak felpuhítására és fokozatos visszahódítására törekszik.³² A teles a terítórium bekerítését és a határ előrenyomulását jelző alakzataként bukkan fel, amely előkészíti a területek későbbi, állami szuverenitás által történő elhódítását. A territóriális határok szabályszerű működését végül a menekült, a törvénysértő határátkelés alakzata mutatja fel, amelynek vonatkozásában a határok az ellenőrzés és a megfigyelés rugalmasan kiterjedő ellenséges zónáiként jelennek meg.

Írásában mindkét szerző kiemelt módon kezeli az exterritórium fogalmát, amely különös megvilágításba helyezi a határ problémáját: Reber az exterritórium kapcsán egy idegen kultúrák és szabályrendszerek által övezett külsődleges, nomád térről ír, amely blokkolja a territóriális technikákat. Horn pedig az exterritórium eltűnéséről, amely a globalizáció ökonómiájában a határvonalak sűrűsödését és az ellenőrzött határzónák folyamatos duzzadását idézi elő. Az exterritórium – amely a kolonizáció korszakában a terítórium kívülre telepített ütközőzónájaként, az európai hatalmak kitolt háborús övezeteként működött –

³² Horn 2007, 207. o.

lassanként eltűnik, mindazonáltal még eltűnése is kiváltja a határok funkcionális jelentésének módosulását: a határ immár nem az ellenségeket, hanem a menekülteket, illetve a veszélyesnek nyilvánított foglyokat választja le a társadalmakról.

A határok felszámolása: a transznacionális terek topológiája

A kötetben összegyűjtött tanulmányok a modernség kulturális ökonómiájának különböző szegmenseit vizsgálják; a soron következő két szöveg a globális, illetve transznacionális dimenziót, amelyet a kulturális javak határokon átvitelő áramlása létesít. Topológiai szempontból a tudás cirkulációjának e dimenziója azért tesz szert kiemelt jelentőségre, mert feloldja a geopolitikai határokat, megváltoztatja a lokális tereket, és szinte teljes mértékben függetleníti magát az állami intézmények befolyásától. E nemzeti határok felett létesülő globális, illetve transznacionális tereket tudástranszferek, közvetítő hálózatok,³³ a kulturális átfedés és keresztezés különböző formái létesítik. Ennek a folyamatnak az első lépcsőjét a modern metropoliszok kialakulása jelzi, melyek szerkezetét, helyzetét és egymáshoz való viszonyát a tudástranszferek, az újabb és újabb mediális csatornák és kommunikációs formák folyamatosan átírják.³⁴ A városokat – nemzeti hovatartozásuktól függetlenül – sínek, utak és csatornák hálózák be, amelyeken nyersanyag, energia, információ és tudás áramlik. E modern globális hálózatok kiépülése a 19. század elejétől indul el: ennek során a metropoliszok a tudás és a kommunikáció csomópontjaivá, illetve egy absztrakt topológiai hálózat központi elemeivé válnak.

A metropoliszok ugyanakkor egymás között is folyosókat (*metropolitan corridor*)³⁵ alakítanak ki, amelyek révén szociokulturális valóságukat tekintve közelebb kerülnek egymáshoz, mint azokhoz a provinciákhoz, amelyek e városokat körülveszik. Ilyenformán a metropoliszok multikultúrája felülírja a hagyományos

³³ Löw 2004, 57. o.

³⁴ Saskia Sassen: „Metropole: Grenzen eines Begriffs”, in: Gotthard Fuchs, Bernhard Moltmann, Walter Prigge (szerk.): *Mythos Metropole*. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1995, 165–177. o., itt 168. o.; ld. még Gyáni Gábor (szerk.): *A modern város történeti dilemmái*. Debrecen: Csokonai, 1995.

³⁵ Löw, Steets, Stoetzer 2008, 73. o., ld. még Karl Schlögel kutatásait: *Promenade in Jalta und andere Städtebilder*. München, Wien: Hanser, 2001, 18. sk.

mányos territoriális elvet és folyamatosan eltünteti a kulturális geográfiát. Ez a folyamat a mediális technikák szociális terekbe történő beáramlásával, különböző transzfercsatornák létesülésével még inkább felgyorsul. A nagyvárosok fokozatosan a tudás közvetítésének, feldolgozásának és tárolásának hatalmas gépezetévé, kulturális hálózatok és keresztezésének csomópontjává és köztes állomásává válnak.³⁶ Mindazonáltal a kulturális ökonómiák e dimenziójának feltárása – éppen amiatt, hogy felszámolja a territoriális elvet, és megszünteti a határokat – igen komoly elméleti kihívást jelent a kultúratudományos és történeti kutatások számára.³⁷ Erre a kihívásra a transzferkutatás, illetve az *histoire croisée* megközelítése vállalkozik, amelyek egyaránt kiemelt figyelmet szentelnek a transznacionális, illetve globális hálózatok topológiai aspektusainak.

Helga Mitterbauer *Hálózatok a bécsi modernségben. A folyóiratok mint a transzkulturális cserefolyamatok médiái* című tanulmánya a tudás nemzeti és kulturális határok felett átívelő cirkulációjának közép-európai formáit és mediális lehetőségeit vizsgálja a századforduló időszakában. Mitterbauer a közép-európai hatalmi centrumokban létesülő intellektuális és művészi irányzatok kölcsönös kisugárzását, egymással való keresztezését elemzi, amelyek mind formációikat, mind képviselőiket tekintve a kultúra transznacionális szintjét szervezik. A szerző értelmezése szerint a bécsi modernség speciálisan transznacionális jellegű irányzatát az újonnan létesülő urbánus terek formálják: egyrészt a bécsi kávéházak valós, másrészt a folyóiratok és napilapok diszkurzív terei, amelyek folyamatos érintkezésben és konfrontációban tartják a különböző európai szellemi áramlatokat, gondolkodás- és szemléletmódokat. A szerző kultúrtranszfer-elemzése láthatóvá teszi az európai modernség globális topológiáját: a tudásközvetítés metropoliszok között húzódó pályáinak komplex hálózatát, amelyekben a nemzeti, kulturális és diszciplináris határok folyamatos átlépése, illetve az áramlatok és gondolkodásmódok nehezen felfejthető keresztezése történik meg. Mindazonáltal Mitterbauer a modernség többpólusú konstellációjában nemcsak a kölcsönösség viszonyait, hanem annak aszimmetriáját is feltárja, amelyet a bécsi és párizsi kultúra transznacionális jellege, illetve az ebből a cirkulációból – hatalmi-politikai okok miatt – kiszoruló berlini kultúra relatív elszigeteltsége eredményez. A szerző tudástranszfer-elemzését a különböző

³⁶ Friedrich Kittler: Die Stadt ist ein Medium. In: Fuchs, Moltmann, Prigge (szerk.) 1995, 228–245. o., itt 235. o.

³⁷ Werner 2003, 2. o.

áramlatok, írásmódok, tematikák folyóiratokban nyomon követhető recepciójára alapozza, amelyre támaszkodva konkrét példákkal is sikerül rávilágítania a bécsi modernség folyamatos határátlépések, keresztezések, mediális transzformációk által alakított konstrukciójára.

Mindazonáltal a különböző csatornákon és diszkurzív terekben zajló transzferfolyamatok széttartó mozgása és folytonos áramlása esetlegesen a rekonstrukció és a leíró modellek érvényességét is megkérdőjelezheti. A transzferkutatás elméletének paradoxonára – miszerint az elemzés a kulturális határok viszonylagosságának demonstrálása közben újratermeli az eltörölni kívánt határvonalakat – más írásaiban Mitterbauer maga is reflektál. Az elméleti nehézséget mindenekelőtt a kultúra geopolitikai, nemzeti határainak eltörlése és a tudás univerzális cirkulációjának feltárása jelenti, amelyek leírása az elemzést észrevétlen módon visszatereli a saját/idegen, centrum/periféria duális fogalmiságába.

A tudás ökonómiáját és cirkulációját modellező elméletek és fogalmiság megalkotásának nehézségeire Michael Werner és Bénédicte Zimmermann programadó tanulmánya (*Összehasonlítás, transzfer, összefonódás. Az histoire croisée módszere és a transznacionális kibívása*) is hangsúlyosan ráirányítja a figyelmet. A két szerző a kultúr- és társadalomtörténeti kutatások új irányát alapozza meg, amely a nemzettörténetek és a kulturális összehasonlító elemzések zárt horizontját elhagyva ugyancsak a társadalomtörténet transznacionális paradigmája előtt nyitja meg az utat. Az *histoire croisée* egy olyan módszertani és elméleti koncepcióra utal, amely nem pusztán a kutatás tárgykörének globális, transznacionális dimenzióba történő kitágítását ígéri, hanem ezzel összefüggésben olyan új belátások és ismeretek megragadását is kilátásba helyezi, amelyet a történeti összehasonlító-, de még a kultúrtranszfer-kutatás keretei sem tesznek elérhetővé. A szerzők a társadalomtörténeti kutatások új dimenziójának megnyitását nemcsak bizonyos diskurzusok, illetve az azokban kódolt tárgyiasságok és ismeretek kutatásától, hanem egyúttal az ezeket felkínáló általános perspektívák, nézőpontok és fogalmiság önreflexív vizsgálatától remélik. Az *histoire croisée* az említett tényezőket egy tág tér-idő kontinuumba helyezi el, amelyben ezek komplex viszonya, többszörös összefonódása, keresztezése és rétegződése reflektálhatóvá válik. Az *histoire croisée* tehát egy többdimenziós, dinamikus, folytonosan átalakuló transzkulturális-történeti tér megalkotásával kísérletezik, amelyben a vizsgált problémák a cselekvők pozíciójából, látásmódjából, fogalmiságából, tehát mindenkor szituációjából fakadóan más és más megvilágításban merülnek fel. A szerzők hangsúlyozzák, hogy elméletük előnye a korábbi kutatásokkal szemben a nyitottságban, a folytonos önreflexióban, a történetiség

folyamatos tudatosításában és ezáltal az adottnak és időtlennek vélt fogalmiság, illetve a territoriális elhatárolásokra épülő struktúrák és kategóriák (nemzet, régió, kultúra, társadalom, civilizáció, vallás) megkérdőjelezésében áll. A transzferkutatással szemben az *histoire croisée* a nemzet fogalmára alapozott látásmódok kiküszöbölését és túllépését ígéri, mégpedig azáltal, hogy a tudás importálásával, a valahonnan valahová történő szállítás logikájával szemben a folyamatok nyitottságát és lezáratlanságát hangsúlyozza. Ez a megközelítés tehát a nemzetek feletti kulturális keveredés, összefonódás és keresztezés topológiáját tárja elénk, amely nemcsak a vizsgált tárgyakat, hanem a megfigyelés kontextusát is elemzi.

A modern nagyváros új kommunikatív terei

A következő fejezet szövegei a modern nagyvárosi élet tereit vizsgálják, főként az újszerű tapasztalatokat kínáló félig nyilvános tereket (mozi, kávéház, mulató, hotel, áruház stb.), illetve azok mediális (filmes, illetve narratív) reprezentációit.³⁸ A nagyvárosi lét nemcsak az érzékelés és megfigyelés módjait, hanem a szubjektumok tényleges életterekhez való viszonyát is nagymértékben átformálja³⁹: általánossá válik a tér veszteségének, illetve az utcákon hömpölygő anonim tömegben való feloldódásnak a tapasztalata. A nagyváros elbizonytalanítja mind a szociális terekhez, mind az ezekkel összefüggő kommunikációs gyakorlatokhoz és érintkezési formákhoz fűződő viszonyunkat, elsősorban azáltal, hogy felszámolja azokat a biztos pontokat, amelyek korábban a terekben való tájékozódást és eligazodást segítették.⁴⁰ Ez a rohamos átalakulás a századfordulót követően sokszerűen formálja át a szociális tereket, amelyek egyik funkciója, hogy visszatükrözzék és fenntartsák a társadalmi pozíciókat, hagyomá-

³⁸ Habbo Knoch: „Schwellenräume und Übergangsmenschen. Öffentliche Kommunikation in der modernen Großstadt”, in: Geppert, Jensen, Weinhold 2005, 257–284. o., itt 258. o.; Knoch félnyilvános „küszöbtereknek” (*Schwellenräume*) nevezi az új kommunikációs és érzékelési formákat nyújtó modern nagyvárosi tereket, amelyek éppen átmenetiségük révén reprezentálják a nagyvárosi tapasztalatokat, hiszen az ember csak ideiglenesen tartózkodik, várakozik és szemlélődik bennük.

³⁹ Ld. Fogarasi György: „Metropolisz/nekropolisz: Baudelaire Párizsa, Benjamin passzázsai”, in: Bednánics Gábor, Böhm Gábor, N. Kovács Tímea, Mester Tibor (szerk.): *Terek és szövegek: újabb perspektívák a városkutatásban*. Budapest: Kijárat, 2005, 307–311. o.

⁴⁰ Knoch 2005, 259., 285. o.

nyokat és értékeket.⁴¹ A modern nagyvárosi terek esetében azonban – éppen a gyors mediális átalakulások miatt – problematikussá válik a reprezentáció, illetve csak komplex és áttételes formában válhat valóra. Ezért a nagyvárosi terek vizsgálatában új megközelítésre van szükség: a tereket egyrészt olyan érzékelhető minőségekként, inszenírozott és elrendezett esztétikai terekként kell tekintetbe venni, amelyek szervezik a szociális érintkezést és kommunikációt, atmoszférákat gerjesztenek és hangulatokat vetítenek ki.⁴² Másrészt a technikai médiumok térnyerése révén egyúttal úgy kell tekinteni rájuk, mint médiumok és az azokhoz kapcsolódó kommunikációs formák által alakított terekre. Ezekben a terekben a nagyvárosok által nyújtott új élmények, a sokkoló vizuális és akusztikus benyomások feldolgozása, értelmezése és reprezentációja – ahogyan azt az első fotográfiák és filmek⁴³ is igazolják – egyszerre megy végbe az új jelenségek felbukkanásával és elsődleges tapasztalatával. Bár az új technikai médiumok beleilleszkednek a már meglevő a szociális terekbe, egyúttal át is formálják azokat, és maguk is térbeli konfigurációkat létesítenek.⁴⁴ A topológiai kutatások újabb iránya ezért ezt a dimenziót – főként a modernség médiumaira való tekintettel – kommunikatív terek együtteseként és komplexumaként értelmezi, ami arra a felismerésre utal, hogy a kommunikáció terek által szerveződik, a terek viszont maguk is kommunikatív módon létesülnek.⁴⁵ Ez a megközelítés hangsúlyos szerepet szán a kommunikáció új technikai médiumainak, a filmnek, a telefonnak, a fotónak és a rádióknak, amelyek benyomulnak a nagyváros szociális tereibe, és ezzel lehetetlenné teszik a nagyváros érzékelésének és mediális megjelenítésének egymástól való elhatárolását.⁴⁶

⁴¹ Löw 2004, 57. o.

⁴² Uo.

⁴³ Ld. Ute Holl: „Raumwahrnehmung im Kino”, in: Günzel 2007, 85–98. o., ill. Marc Ries: „Zur Topologie des Kino – und darüber hinaus”, in: uo., 299–308. o.

⁴⁴ Wolfgang Schäffer: „Topologie der Medien. Descartes, Peirce, Shannon”, in: Stefan Andriopoulos, Gabriele Schabacher, Eckhard Schuhmacher (szerk.): *Die Adresse des Mediums*. Köln: DuMont, 2001, 82–93. o., itt 83. o.

⁴⁵ Geppert, Jensen, Weinhold 2005, 18. o., ld. még Gyáni Gábor: „A reprezentatív város – a reprezentált város”, in: Bednaries é.m. 2005, 229–238. o.

⁴⁶ Vö. Knoch 2005, 263. o., ld. még Walter Prigge: „Mythos Architektur. Zur Sprache des Städtischen”, in: Fuchs, Moltmann 1995, 73–86. o.; Gelencsér Gábor: „A film városa, a város filmje”, in: Bednaries é. m. 2005, 255–265. o.; *80 éves a Metropolis – 10 éves a METROPOLIS*. A *Metropolis* 2006/4. száma.

Hans Krah *Vizualizációs stratégiák és ideologizálásuk. Test és tánc a kora-beli filmben 1940-ig* című tanulmánya a film és a tánc médiumának egymás közötti viszonyát, mindenekelőtt egymásban való „idézésük” lehetőségét és az általuk bevezetett új érzékelési formákat vizsgálja. Az elemzés a tánc és a film mediális stratégiáinak és kapacitásának összevetését a médiumokhoz kapcsolódó topológiai struktúrák feltérképezésével készíti elő, így az érzékelés módjai közül kifejezetten a látás átformálásának technikáit állítja előtérbe. A szerző elsőként a tánc filmben való színrevitelét vizsgálja, amely egy teátrális teret konstituál a film közegében. A táncos mozdulataival formálja a teret, és mozgásával jelöli ki a határt önmaga és a többi szereplő között, így teremtve meg a megfigyelés esztétikai távolságát. Krah azonban a korai hangosfilmek kapcsán egy másik aspektusra is ráirányítja a figyelmet: eszerint a tánc nemcsak elevenné és élményszerűvé teszi a film kétdimenziós, reprodukált képeit, hanem a hozzá kapcsolódó romantikus, mágikus sztereotípiák révén a filmes valóságban egy imaginárius teret is nyit, amelyet az ösztönök, a szexuális vágyak, a csábítás, illetve a nőiességhez kapcsolódó démoni, eksztatikus és hisztérikus képzetek uralnak. A táncos testével és mozgásával szimbolikus módon nyitja meg és tölti ki ezt a teret, amely fenyegeti és sérti a közönség konszenzuális és normatív alapon szerveződő szemléletét; a tánc tehát a határátlépést és a normatív rendtől való elhajlást szimbolizálja. A tánc ilyen típusú filmes idézését Krah táncrétorikának nevezi, és egy olyan toposzt, filmes kódot ért rajta, amelyet a film tudatos módon épít be saját közegébe. A film ilyenformán kiaknázza a táncba sűrített kulturális jelentéseket és az általa megjelenített szubverzív erőt, amely a filmre vett tánc határátlépést kapacitáló topológiájában is kifejezésre jut.

Krah a tánc filmes színrevitelének mindazonáltal más típusairól is szót ejt, így arról a lehetőségről is ír, hogy a film történetté formálja és narrativizálja a táncot. A mediális idézés a filmben rejlő potencialításra irányítja a figyelmet, amely a táncon keresztül a film médiumának öntematizálását segíti. A néző figyelmé a film speciális mediális stratégiáira irányul, amely különösen a téralkotásban nyújt „többet” a táncnál, hiszen a filmes képek sorozata szabadon alakítja a teret: felbontja, szűkíti, tágítja, lehatárolja, megnyitja, torzíttja stb. A film tehát a látás és megfigyelés új formáit tanítja a nézőnek, amelyek újdonsága a teátrális megfigyelés rögzített helyzetének eltörléséből fakad: a néző nemcsak az imaginárius, de a film által megalkotott térben is szabadon jár-kezel, tekintetével látszólag bárhová behatolhat, és szabadon lépi át a határokat.

Siegfried Mattl *A sötét Bécs. Felix Dörmann Jazz című regénye és a „Nagy Háború” utáni bécsi szórakoztató kultúra* című tanulmányában a szóban for-

gó regény kapcsán az amerikanizálódó metropoliszok kulturális topográfiáját vizsgálja az Első Világháború éveiben. A szerző a regényt a húszas évek bécsi nagyvárosi szórakoztatóiparát és éjszakai világát bemutató szöveggént értelmezi, amely a közélet új technikai médiumok által szervezett tereire és ezzel összefüggésben a hagyományos intézményektől, a lokális társadalmi és hatalmi viszonyoktól függetlenedő kulturális gyakorlatok készletére irányítja a figyelmet. A regényvilág a revü, a rádió, a hangosfilm, a dzsessz és a kabaré mediális közegében formálódó, dinamikusan lüktető, rendezetlen, nyitott, folytonosan kiterjedő és visszaduzzadó tereket tár elénk, amelyek áttörik a korabeli bécsi elitista művelődés és művészet által emelt kulturális határvonalakat. Matl hangsúlyozza, hogy a dzsesszel fémjelzett gyakorlatok gyors expanziójuk révén újrarendezik a nagyváros kulturális topológiáját, decentralizálják a tereket, illetve felszámolják az etnikai, szociális és kulturális határokat. A dzsessz és az ehhez kapcsolódó táncmozgás ebben az értelemben az esztétikai és kulturális határok átlépésének metaforájává válik, hiszen a dzsessz az egzaltáltan vonagló testek élményén keresztül nemcsak egy felszabadult és féktelen életérzést, a gátlások feloldódásának tapasztalatát, hanem egyúttal a saját és a másik testének egy ritmusra történő mozgását, az individuális határok megszűnésének képzetét is megjeleníti. Matl ugyanakkor a határok áttörését gerjesztő dzsesszkultúra másik szubverzív aspektusára is rávilágít, amely a dzsessz gyorsan cirkuláló, decentralizált, folytonos át- és leértékelődést gerjesztő ökonómiájából fakad. Ez az aspektus a történetben, a regényvilágban felbukkanó figurák rövid tündöklésében és hirtelen bukásában jelenik meg. Ugyanakkor mindez Matl értelmezése szerint a metropoliszok korai populáris kultúráját tematizáló irodalmi szövegek befogadástörténetében is kifejezésre jut. Ezek a szövegek, akárcsak a szóban forgó regény, hagyományos narratív technikákkal ragadják meg az új kulturális gyakorlatokat, aminek folytán kíméletlenül beíródnak a fogyasztás és inflálódás destruktív körforgásába.

Az írás intézményesített tere: a tárcá

A következő párban álló két szöveg ugyancsak a rohamos urbanizálódás nyomán kialakuló új kommunikatív tereket állítja az érdeklődés középpontjába, annak is egy speciális válfaját, a tárcát, amely sajátos kifejezési lehetőségei révén – az új technikai médiumokhoz hasonlóan – nagymértékben alakítja a nagyváros érzékelését, tapasztalatát és reflexióját. A tárcáról mindenképpen elmondható, hogy sajátos topográfiát képvisel, hiszen az írás médiumában alkot-

ja meg a nagyváros többdimenziós terét. Olyan fikcionális tereket létesít, amely a nagyváros vibráló képeit és sokkoló tapasztalatait nem pusztán reprezentálja és kivetíti, hanem egyúttal orientálja és előzetesen formálja is. A tárcsa továbbá elősegíti annak folyamatos reflexióját, hogy a nagyváros maga is topografikus képződmény, különböző jelrendszerek olvasztótégelye, hatalmas kommunikációs gépezet,⁴⁷ illetve médiaközpont. A tárcaszöveg azonban a nagyváros reprezentációját tekintve további speciális lehetőségeket is hordoz magában: a nagyváros allegóriájaként rendre kifejezésre juttatja a jelek által létesülő terek önvonatközösését, hiszen szüntelenül reflektál saját topográfiájára és az írás térbeliséghez való viszonyára.

A topográfia problémája, az írás és a terek összefüggésének kérdése az újabb megközelítések fényében többféle aspektusban is felvethető, elsőként írásjelek és határok összefüggésének tekintetében (amennyiben a grafémák territóriumok jelzésére és kijelölésére szolgálnak).⁴⁸ Az elhatárolás másrészt az írás belső törvényszerűségeiben is érvényre jut, hiszen az írás kizárások és bennfoglalások gyakorlatait működteti, amelyekkel kijelöli a lehetséges beszédhelyzeteket, kontextusokat, illetve a tárgyasítható tartalmak és diszkurzív modalitások körét.⁴⁹ Az írás továbbá a kultúra archívuma, a tudás elrendezésének, tárolásának és nem utolsósorban szelektív feldolgozásának központi közege,⁵⁰ és mint ilyen, a tudás differenciálásának és rostálásának egyik fontos médiuma. Mindezek a technikák, illetve az elhatárolás gyakorlatai már az írás eredetében, a bevésésben és a vonalak húzásában is tetten érhetők. Az írás végül mindig kontextualizálást, térben való elhelyezést implikál, tehát szükségképpen egy olyan térbeli-szociális dimenzióval társul, amely a folyamatokat, tárgyakat, gondolatokat valamilyen pozícióból, tehát térbeli elrendezésben mutatja fel.⁵¹

⁴⁷ Karl W. Deutsch: „Soziale Kommunikation und Metropole”, in: Karl Schwarz (szerk.): *Die Zukunft der Metropolen*. Paris, London, New York, Berlin. 1. k. Berlin: Reimer, 1984, 53–58. o., itt 53. o.

⁴⁸ Bauer, Rahn 1997, 8. o., ill. ld. Mészáros Borbála: „Zöldmulatság. A város környék funkcionális és szimbolikus átalakulása a 19. században”, in: Bednaries é. m. 2005, 131–142. o.

⁴⁹ ld. Michel Foucault: „A diskurzusz rendje”, in: uő: *A fantasztikus könyvtár*. Vál. és ford. Romhányi Török Gábor. Budapest: Pallas Stúdió, Attraktor Kft., 1998, 50–74. o.

⁵⁰ Michel Foucault: *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel István. Budapest: Atlantisz, 2001, kül. 163–171. o.

A két világháború közötti időszak tárcaszövegei, azáltal, hogy a topográfia említett aspektusait implicit és explicit módon is kifejezésre juttatják, a kortárs térelméletek szempontjából releváns jelentőségre tesznek szert. Azt a belátást, hogy a tárca tendenciózus módon reflektál saját topográfiájára, intézményes korlátaira és kommunikatív lehetőségeire, a kötetünkben közreadott szövegek is érvényesítik. Szendi Zoltán értelmezésében a tárcaszövegek már a századfordulótól kezdve, de különösen a két világháború közötti időszakban szabályos, határaik által is jellemezhető diszkurzív tereket formálnak. Szendi *A német nyelvű sajtó Pécsen (Fünfkirchen)* című tanulmányában egy regionális pécsi újság, a századfordulón prosperáló német nyelvű *Fünfkirchner Zeitung* történeti vizsgálatán keresztül tárja elénk a lap egyedülálló kulturális jelentőségét, amely a századforduló idején betöltött közvélemény- és közösségformáló szerepéből fakad. A tanulmány egy hiánypótló kutatás eredményeit összegzi, amely a *Fünfkirchner Zeitung* által szervezett, a német és a magyar kultúrák találkozását és egymásra hatását biztosító közéleti térre irányul. Szendi a rovatok elemzésének fényében a tárcarovatot találja a legsokrétűbb és egyben legszabadabb fórumnak, amely különböző műfajú, gyakran anonim jellegű, de mindenképpen fikcionális írások által létesített képlékeny diszkurzív térként mutatkozik meg. Szendi értelmezése szerint a tárca a századforduló említett regionális lapjában a szabad véleménynyilvánítás és szellemi vita színtereként jelenik meg, amely haladó eszmék, új művészeti és ízlésirányzatok befogadását és közvetítését szervezi.

Peter Utz *A vonal alatt „járkálni”. Szemlélődések a tárcarovat kifutójában* című tanulmánya a tárca virágkorába, a két világháború közötti időszakba kalauzolja az olvasót, ahol a tárca az új technikai médiumok mellett a modern nagyvárosi kultúra konstitutív intézményévé válik. Utz a tárcáírást a nagyvárosi lét és a benne való kószálás allegóriájaként értelmezi, hiszen a tárcák gyakran saját elkalandozó, tévelygő, céltalan, szemlélődő jellegüket is tematizálják. A tárca a publicisztika intézményrendszerében az írás készletével konstruálja meg saját terét, amelyben visszaköszönnék az újszerű, sodró ütemű, pillanatnyi tapasztalatok és a technikai eszközök által felgyorsított nagyvárosi élettempó. A tárca újra megjeleníti és átformálja ezeket a tapasztalatokat, mégpedig úgy, hogy

⁵¹ Judith Miggelbrink: *Der gezähmte Blick. Zum Wandel des Diskurses über „Raum“ und Region“ in humangeographischen Forschungsansätzen des ausgehenden 20. Jahrhunderts.* Leipzig: Institut für Länderkunde, 2002, 13. o. sk., ld. még Fejős Zoltán: „A nyilvános városzöveg”, in: Bednaries é. m. 2005, 211–225. o.

a tárcáíró bolyongó *köszaló*ként járja be az írás látszólag szabad, kényelmes, kényszerek által meg nem érintetett nyitott terét.

Mindazonáltal Utz az ez időben keletkezett tárcaszövegek önvonatkozásainak értelmezésével két olyan erőteljes határra is ráirányítja a figyelmet, amelyek meglehetősen behatárolják a tárcáírók mozgásterét. Utz a korlátozásokkal sújtott „tárcatér” metaforájaként találóan Hagenbeck – kötetünk szövegeiben is többször megidézett – állatkertjét említi, ahol a rácsokat rafinált árkokkal helyettesítik, illetve elfedik a látogatók (de nem a vadállatok, jelen esetben a tárcáírók) elől. Az első korlátot, a tárcá és az aktuálpolitika határát egy szigorú grafikus vonal is jelzi, amely a tárcát elválasztja a lapok többi, referenciális szövegekkel megtöltött rovatától. Ezzel szemben a második korlát, a tárcát a magasirodalomtól elválasztó határ jelöletlen, ám a legtöbb tárcáíró számára áthatolhatatlanul erős falnak tűnik. Utz tanulmányában sorra veszi, és erőteljes metaforákkal szemlélteti a tárcá kényszerek által lehatárolt terét, illetve azokat a védekezési stratégiákat és kitörési technikákat, amelyekkel a tárcáírók kísérletet tesznek a magas támfalakon való átjutásra, a szabályok kijátszására és a konvenciók által védelmezett határok átlépésére. E metaforákkal élve a tárcá egyrészt senki földje, hiszen a hatalom a tárcán belüli mozgásteret kevésbé korlátozza, azaz olyan átmeneti területté nyilvánítja, ahol a tárcáírók a lehetőségekhez mérten szabadon űzhetik a nagyvárosi lét nomád formáját. A másik metafora publicisztikai küzdőterként mutatja be a tárcát, ahol a tárcáírók az eladási példányszámokért és a megélhetésért egymással is megmérkőznek. A tárcá harmadrészt körbefogó taposómalom, amely a nagyváros rotációs apparátusát a publicisztika intézményrendszerében is reprodukálja. Ebben a térben a tárcáírók a rejtőzködés, a csendes lázadás, az elfedés, az anonimitás sajátosan tárcára jellemző technikáit alakítják ki, amelyekkel messze túllépnek a kultúrpolitika, a publicisztikai ipar és az irodalmi intézményrendszer által fenntartott korlátokon.

A kulturális reprezentáció terei, az egzotizmus alakzatai

Végül a reprezentáció imaginárius, szimbolikus és fikcionális tereiről kell szót ejteni,⁵² amelyek szoros kölcsönhatásban állnak a szociális, globális és territóriá-

⁵² Ld. Gernot Böhme: „Der Raum der leiblichen Anwesenheit und der Raum als Medium von Darstellung”, in: Sybille Krämer (szerk.): *Performativität und Medialität*. München: Fink, 2004, 129–140. o.

lis terekkel. A modernitás a látás és a megfigyelés kultúrájaként különös hangsúlyt fektet a társadalom- és emberképek reprezentációira, a saját és idegen közötti határok képi megjelenítésére, illetve az idegenség látványos, teátrális bemutatására. Ezt a dimenziót képek, szimbólumok és metaforák népesítik be,⁵³ többek között ezek jelölik ki azoknak az identitásoknak a tartalmát és jellemzőit, amelyekkel a közösség és az aktuális kultúra önmagát értelmezi.⁵⁴ A modernségben a kulturális önreprezentáció két territoriális stratégiája tűnik jellemzőnek: az egyik a térbeli eltávolítás, amely a barbárt a civilizáció területén kívül lokalizálja, a másik pedig a hagyományra támaszkodó időbeli eltávolítás, amely megtagadja a másikkal való egyidejűséget.⁵⁵ Az elhatárolás e technikái a kulturális reprezentációkban (etnográfiai és koloniális kiállítások, kalandfilmek és egzotikus regények stb.) látványosan kerülnek megjelenítésre, metaforák, szimbólumok, sztereotípiák és közhelyek formáját öltik, amelyek már a másakra irányuló pillantást is előzetesen hatalmi viszonyként strukturálják.⁵⁶

Topográfiai megközelítések igazolják, hogy a modernség idegenképeit mélyen áthatják a távoli kontinensekről alkotott koloniális térképzetek, amelyek civilizálatlan, lakatlan senki földjeként, illetve kulturálisan műveletlen területként tüntetik fel e távoli földeket.⁵⁷ A modern elképzelés szerint ezek az üres foltok – mérhetetlen természeti kincseik birtokában – várják és szinte hívogatják a felfedezőket, hogy térképezzék és osszák fel, illetve tegyék a magukévá ezeket az érintetlen területeket. Mégis elhamarkodott ítéletet alkotnánk, ha a modernség egzotizmusát homogén jelenségnek értékelnénk, hiszen az – mint azt a soron következő szövegek is igazolják – a vágyak, affektusok, képzetek és értékítéletek széles palettáját vonultatja fel. Bár az idegenképeket kétségtel-

⁵³ Ld. Marc Redepenning: *Wozu Raum? Systemtheorie, critical geopolitics und raumbezogene Semantiken*. Leipzig: Leibniz-Institut für Länderkunde, 2006.

⁵⁴ Ld. N. Kovács Tímea: „Kultúra – szöveg – reprezentáció: kulturális antropológia és irodalomtudomány”, in: *Helikon* 1999/4. 479–493. o.

⁵⁵ Ld. Wagner 1995, ill. Jung 1997, 84. o.

⁵⁶ Kerstin Gernig: „Zwischen Sympathie und Idiosynkrasie”, in: uő: *Fremde Körper. Zur Konstellation des Anderen in europäischen Diskursen*. Berlin: Dahlem UP, 2001, 13–28. o., itt 19. o.

⁵⁷ Alexander Honold: „Pfadfinder. Zur Kolonialisierung des geographischen Raumes”, in: Geppert, Jensen, Weinhold 2005, 137–156. o., itt 140. o., ld. még Edward M. Bruner: „Az etnográfia mint narratíva”, ford. Vörös Miklós, in: N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest: Kijárat, 2005, 181–196. o.

lenül és dominánsan áthatják a rasszista és orientalista tanok,⁵⁸ illetve a koloniális ideológia – amely már azt sem teszi lehetővé, hogy az európaiak értéksemleges módon tekintsenek az idegenekre –, az egzotizmus ennek ellenére sem korlátozható a domináns etnográfiai megközelítésre. Ezt igazolják azok a kalandregények is (*A sötétség mélyén*, *Trópusok*), amelyek az idegenekkel és a vadonnal való találkozást csodás, ugyanakkor félelmetes és uralhatatlan tapasztalatként jelenítik meg. Ezek a szövegek a vadon rejtélyes többértelműségét az írás topográfiájával is összekapcsolják, ami nemcsak azt jelzi, hogy a koloniális etno-gráfia fikcionális konstrukció, hanem azt is, hogy mindenekelőtt az írás médiuma válaszolhat a kolonialista ideológiák elbizonytalanításának kihívására.⁵⁹

Erika Fischer-Lichte *A Másik teste – a Másik tekintete. Exhibicionizmus, látványgyás és voyeurizmus a 19. és 20. század fordulóján* című tanulmánya az idegenség reprezentációinak különböző színtereit vizsgálja a századvég Európájában. A színrevitel említett típusai – a vásári bemutatók, a népkiallítások és a távol-keleti színházak vendégszereplései – az idegen kultúrák képviselőit teátrális módon láttatják, vagyis a nézők a bemutatott cselekvésekkel egy időben figyelhetik meg az afrikai és a távol-keleti embereket. A teatralitás említett helyzeteiben a bemutatás és a megfigyelés terei jól elkülönülnek egymástól, mégpedig annak a határnak a folytán, amely jelen esetben nemcsak a nézőt és a cselekvőt, hanem a saját és az idegen kultúrát is elhatárolja egymástól. Fischer-Lichte értelmezésében mindazonáltal jelentős különbségek fedezhetők fel a teatralitás tárgyalt formái között, amelyek nem pusztán a színrevitel körülményeiből és formájából, hanem egyúttal a látás és megfigyelés modalitásából is fakadnak. A nézők ugyanis merőben más pozícióból, más attitűdökkel és diszpozícióban figyelhetik meg a népkiallítások közszemlére tett bennszülöttjeit, mint azokat a japán művészeket, akik az európai színpadokon művészi módon mutatják be testüket.

⁵⁸ Birgit Rommelspacher: „Sexismus und Rassismus im Bild der „Anderen“”, in: Annermarie Hürlimann, Martin Roth, Klaus Vogel (szerk.): *Fremdkörper – fremde Körper. Von unvermeidlichen Kontakten und widerstreitenden Gefühlen. Katalog zur Ausstellung des Deutschen Hygiene-Museums*. Ostfildern-Ruit: Hatje Cantz, 2000, 49–64. o., itt 53. o.

⁵⁹ Klaus R. Scherpe: „Die First-Contact-Szene. Kulturelle Praktiken bei der Begegnung mit dem Fremden”, in: Gerhard Neumann, Sigrid Weigel (szerk.): *Lesbarkeit der Kultur*. München: Fink, 2000, 149–166. o., itt 160. o.

Fischer-Lichte több példával is igazolja, hogy a látás modalitásának alakításához nagymértékben hozzájárulnak a bemutatók színterei is: a népkiallítások állatkertekben és panoptikumokban, vagyis heterotopikus terekben kerültek megrendezésre, amely a nézőket koloniális, exhibicionista, voyeurisztikus látásra, vagyis a határok éles megvonására ösztönzi. A távol-keleti színházi előadásoknak ellenben sikerül megfordítaniuk a néző érzékelésének és látásának irányát azáltal, hogy a néző tekintetét egyúttal saját testére és érzékelésének módjára irányítják, amely a sajátot és az idegent elválasztó határvonal felpuhításához, illetve a néző és cselekvő között húzódó esztétikai távolság szertefoszlásához vezet. Fischer-Lichte az érzékelésnek és a megfigyelésnek ezt a teátrális formáját az ez időben terjedő életreform-mozgalommal is összekapcsolja, amely határozottan a test vitalitásának, szépségének és természetességének visszaállítására törekszik. A kultúrákat reprezentáló teátrális terek ennek megfelelően alkalmasnak mutatkoztak a határok elbizonytalanítására, és egy olyan, kultúrák felett átvélő közös affektív, materiális „kifejezés” megteremtésére, amely felleveníti és megújítja a test fenomenális és esztétikai tapasztalatát.

Angelika Jacobs tanulmánya a bécsi századforduló egzotikumkultuszát eleveníti fel, amelyet az ez idő tájt divatos antropológiai és koloniális kiállítások, valamint a bennszülöttek látványos és gyakori közszemlére tétele alakít. A „vadak” teátrális reprezentációi, amelyek a nagyvárosok heterotopikus tereiben, állatkertekben vagy a mozitermek vásznain jelentek meg, éles határt húznak a színre vitt barbárok és a kulturált közönség, az animális és a civilizált közé, egyúttal olyan közös tereket létesítenek – és ez adja ezeknek a látványosságoknak a vonzerejét – amelyben a *másik* kézzelfogható és közvetlen közelségben, jobban mondva ennek illúziójában jelenik meg. A bizzar kiállítások és látványos közszemlére tétel térbelisége a közönség számára az imagináció lehetőségét teremti meg, hiszen szabad teret enged az egzotikus képzelgéseknek és szexuális vágyaknak, miközben mindvégig biztosítja az érzékelés és a látás védettségét. Jacobs tézise szerint e látványos show-k teátrális konstrukciója, amely a színrevitel és az érzékelés tereinek elválasztására, egyúttal az én és a másik közötti határ elleplezésére irányul – hogy szabad teret engedjen az erotikus vágyak, félelemmel és borzongással teli képzetek dinamikájának –, a szövegek medialitásában keletkező imaginárius terekben is kifejezésre jut. Peter Altenberg az *Asbantee* című rövid impresszionista szösszeneteket tartalmazó vázlatgyűjteményében az auktoriális elbeszélői perspektíva fokozatos feladása és az én perspektívájának érvényre jutása utal a koloniális beállítottság szubverzív túllépésére. Az elbeszélő figurájának kontúrjai egyre kevésbé választhatók el a nyu-

gat-afrikai alakoktól, hiszen a látogató maga a kiállítás emocionális részesévé és falulakóvá válik, ugyanakkor a vágyott egyesülés, a kulturális különbségeket felülíró érzelmi közösség ennek ellenére sem jön létre, tehát az életterek végzetes elválasztottsága feloldhatatlannak bizonyul. Az elbeszélő által áhított és az elbeszélésben kivetített közös tér tehát nem tudja – és nyilván nem is kívánja – felülírni azt a kulturális távolságot, amelyet a népszemlék illuzionisztikus módon ellepleznek.

Jacobs tehát a vad és természeti lények populáris divatjával szemben a századforduló bohém művészeinek finom egzotizmusára irányítja a figyelmet, amely a vadak autentikus másságának kultuszát építi. Robert Müller *Trópusok* című kalandregénye sem hagy kétséget afelől, hogy a bennszülött kultúrákhoz való viszonyulás nem kerülheti meg a kolonializmus retorikáját és a látás általa felállított perspektíváit. A regény, amely eljátszik a dokumentarista útirajz fikciójával, a kincsvadászat történetét egy visszaemlékező, elkalandozó, önreflexív elbeszéléssel tárja elénk, amelyből a regényvilág rendkívül sokrétű, áthatolhatatlan tere bontakozik ki. Ennek metaforája a dzsungel, egy olyan tér, amelyben az idegen és a saját, a valós és a képzelt határai átláthatatlanul egybefonódnak. A dzsungel a történetben az expedíció szükségszerű bukásának a metaforája, amely a fehérek halálával, szenvedésével, a tudatos én határainak és integritásának elmosódásával zárul. A dzsungel egyúttal annak a szöveg által létesített áthatolhatatlan térnek a metaforája is, amelyben az egzotikum vágyott képe megsemmisül, és az idegenre irányuló koloniális tekintet eltérül. A megfordítás alakzatát a szöveg hajtja végre, amely az olvasó tekintetét végül magára az idegenképeket formáló és azokat lerombolni is képes topo-gráfiára irányítja.

A *Határátlépések* című tanulmánykötet a különböző topológiai megközelítések felmutatásával új megvilágításba helyezi a Jedlik Ányos-projekt keretében elkészült korábbi antológiákat, amelyek a tudományközvetítés, az ismeretterjesztés és véleményformálás modern formáival, technikáival, műfajaival és jellemző modalitásaival kapcsolatos szövegeket gyűjtik össze. A jelen kötet a kortárs elméleti kutatások perspektívájából térképezi fel az 1867–1939 közötti időszak német és magyar nyelvű kultúrájának topográfiáját, amelynek egyes szegmenseire (a tömegműedíumok által alakított tudástranszfer jelensége és mechanizmusai, a tudás rétegződése, szóródása és hatalmi-territoriális eloszlása) az említett kötetek (*Váltó- és keresztkapcsolások*, illetve *Keresztmetszetek*) a vonatkozó szövegkorpuszok összeállításával irányítják rá a figyelmet.

Szabó Judit